

CITATION

Teber, Hatice. "Epistemological approach to understanding of the truth: the mind-heart correlation" *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*. 4,4 (2013/4), pp. 79-89.

Hakikatin anlaşılmasında akıl-kalp korelasyonu epistemolojik bir yaklaşım

Hatice TEBER

Dr.

Özet

Kur'ân-ı Kerim'e göre insan, hem iyiliğe ve hem de kötülüğe kabiliyetli bir varlık olarak yaratılmıştır. Bununla birlikte yüce yaratıcı, insanı bu iki zıt kabiliyeti arasında şaşkın ve perişan bırakmamış, ona "akıl" gibi temyiz edici bir meleke vermiştir. Allahu Tealâ yüce kitabında insanın önüne ilahi gerçekleri sererek onu daima aklını kullanmaya çağırmaktadır. Aklını kullanmayanlar Allah tarafından zemmedilirken, akıl sahipleri, yani kendilerine verilen akıl nimetini gerçek anlamda kullananlar da övülmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de insanları akletmeye yönelik ayetler olduğu gibi, akletme işini kalbin yaptığını; iman ve iman karşıtlığının kalpten çıktığını belirten ayetler de pek çoktur. Çünkü kalp, insanı gerçek bilgiye götüren bir kaynaktır. İnsanın varlığını ancak tezahürleriyle anlayabildiği mücerret akıl ve düşünen kalp, imkânı kabul edilen fakat müşahhas olmayan kavramlardır. Bu çalışmada, kullanıldığı takdirde insana diğer varlıklardan ayrı bir özellik kazandıran, onu yaratıcı karşısında sorumlu kılan ve istikamet sunan; dolayısıyla da insanın terakkisine, kurtuluşuna vesile olan akıl ve kalp kuvvetleri arasındaki ilişki, insan zihninde çağrıştırdığı anlam/semantik, lügat ve epistemolojik yönlerden ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakikat, Akıl-Kalp, Epistemoloji

Allah'ın varlığı konusunda akıl düzeyinde bilgi verebilen bir yetenek olarak kabul

Kur'ân akıl sahibi varlıklara indirilmiş ve sürekli onları muhatap almıştır, öyle ki Kur'ân'ın muhatabı akıldır⁰¹. Muhatap alınan akıl sahibi insan da Allah'a karşı ahlakî bir sorumluluk olarak diğer varlıklardan akıl ve idrak ile temayüz etmiştir⁰². Kur'ân-ı Kerim'de düşünme, anlama görevini üstlenen akıl olduğu gibi yine aynı işle görevlendirilen kalp de zikredilmektedir⁰³.

Bu açıdan Kur'ân'da anlama, düşünme ve idrak etme yönünden "kalp" ve "akıl" kavramları arasında sıkı bir münasebet olduğu görülmektedir. Kur'ân duyularla anlaşılabilen metafizik/aşkın alanla, şahadet alanını ayırdığı gibi her iki alanın konusu olan insan kabiliyetlerini de ayırmaktadır.

"Yeryüzünde hiç gezmediler mi ki? Düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olsun! Zira asıl kör olan gözler değil (basiretini kaybeden) göğüslerdeki kalplerdir"⁰⁴.

Buna göre Kur'ân kalbi,

01. Bakara, 164, 230; En'âm, 98, 126; Âraf, 32; Tevbe, 11; Yunus, 24; Nahl, 11, 67.

02. Kâdî el- Beydâvî, Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil, 1314, II, 282,

03. Hac, 46; Âraf, 179; En'âm, 25; İsrâ, 46.

04. Hac, 46.

KAYNAKÇA

Teber, Hatice. "Hakikatin anlaşılmasında akıl-kalp korelasyonu epistemolojik bir yaklaşım" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4,4 (2013/4), ss.79-89.

etmektedir⁰¹. Ayrıca kalp, bütün dinlerde ve dîni bir form içerisinde ifadesini bulan mistik tecrübelerde de insan duyurlılığının merkezi kabul edilmiştir⁰². Kur'ân'a göre o, duyular ve akıl vasıtasıyla elde edilen bilgilerin toplandığı, insanın iç dünyasının/enfüsi merkezi⁰³ olduğu gibi insanın dış dünyayı/afâki anlamlandırmasının da psikolojik kaynağıdır⁰⁴.

Kur'ân-ı Kerim'de "kalp" sözcüğü, düşünce ve akıl (Kâf, 37); mutmain olma (Ra'd, 28); hidâyet ve rahmet (Yûnus, 57); temizlik (Şuarâ, 89); korku ve endişe (Enfâl,12); sıkıntı (Âraf, 7); hüsrân ve kin (Âl-i İmran, 118); iman (Nahl, 106); takva (Enfal, 2); Şüphe (Tevbe, 45); Nifak (Tevbe 77); inkar (Nahl, 22); körlük ve kapalılık (Bakara, 7, Muhammed, 16); gayreti takviye (Enfâl, 11) gibi bir çok duyuru ve yeteneğin merkezi durumundadır.

Aklın itikadi konularda dahi sürekli sorgulamaları karşısında kalbin en üstün vasfı, onun uysallığı/mûti ve derinden bağlılığıdır. Yaratıcıyı bilebilen O'na yakınlık duyan, Allah için çalışan, Allah nezdindeki gerçekleri sezen ve keşfeden⁰⁵, içsel bir tecrübe olan sezgiyle bilgi elde edebilen kalptir⁰⁶. Sezginin de Kur'ân'a göre temelde kalpte bulunan bir unsur olduğu söylenebilir.

Çünkü Kur'ân'da En'âm 6/46,

01. Alpaslan Açıkgeç, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul 1992, s.130.

02. Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, s.46; Hayrani Altıntaş, *Marifetname'de Tasavvuf*, İstanbul 1981, s.60.

03. Şerafettin Gölcük, *Kelâm*, Konya 1988, s.73.

04. T. İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara 1975, s.130.

05. Ebû Hamid Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mısır, 1306, III, 7.

06. Ebû Hamid Gazâlî, *el-Munkizu mine'd-Dalâl*, Çev. Hilmi Güngör, İstanbul 1948, s.4.

Nahl 16/78, Hac 22/46, Mü'minûn 23/78, Ahkaf 46/26 ayetlerde "kalp" ve "fuâd" kelimeleri duyularla birlikte zikredilmektedir. Duyular ile anlamının, akletmenin merkezi sayılan kalp arasındaki korelasyona dayanarak Kur'ân'da duyuları olmayanın düşünemeyeceği ve kendilerine duyular verilenlerin niçin düşünemedikleri, sâlim ve sağlıklı düşünebilmek için duyulardan istifade edilmesi gerektiği ifade edildiği gibi duyular ve kalbin anlayıp akledemediklerinden (A'râf, 179; Tevbe 87-93; Nahl, 108 vd.) söz edilir.

Kur'ân bilgi kaynağı olarak kabul ettiği akıl, kalp ve duyuların birlikte çalışmaları halinde elde edecekleri bilginin, insanı yanıltmayan doğru ve kesin bir bilgi olduğunu ifade eder. İnsanın asıl hedefi de budur. Söz konusu üç kaynaktan akıl düşünen, muhakeme eden ve karar veren, doğruyu ve yanlışını değerlendirerek rasyonel tavır sergileyen bir kaynaktır. Başka bir ifadeyle insanın varlığına, canlılığına ve hayatı içerisinde süregelen tüm aktivitelerine anlam kazandıran, sayesinde elde edilen bilgi vasıtasıyla doğru ile yanlışını; hak ile bâtılı birbirinden tefrik etmeyi sağlayan en önemli güçtür⁰⁷.

Kalp ile duyular yalnızca duyan, algılayan birer alet konumundadır. Kur'ân'da: "zira gözler kör olmaz, göğüslerdeki kalpler kör olur" (Hac, 46) ayetinde buyrulduğu gibi kalplerin kör olması, duymaması, algılayamaması, mühürlenmesi veya perdelenmesi⁰⁸ demektir.

07. Rağıb el-İsfahânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudi, Dâru's-Şamiyye, Beyrut, 141271992, s.577.

08. Bakara, 7; Enâm, 25.

Bilim tarihi de bize, bilimin gelişmesi ve ilerleme kaydetmesinin farklı düşünce çevrelerinin duyularla desteklenen akılcı ve sezgi ve senteze dayalı yaklaşımları ile gerçekleştiğini ortaya koymaktadır⁰¹. Buradan hareketle Kur'an'ın pek çok yerde ifade ettiği insanın düşünce ve inanç yönünü oluşturan akıl ve kalp kavramlarının etimolojik, morfolojik ve kavramsal çerçevesi ile ilgili olarak birbirleriyle ilişkilerini belirlemeye çalışalım.

1.Lugat ve semantik yönden: akıl sözcüğü ve müteradifleri

Akıl (ل ق ع; A-K-L) sözlükte, aslında bağlamak tutmak, engellemek demektir. Nitekim devenin bağlandığı ipe “ikâl” denir. Deveyi bağlama işi de “Akl”dır. Arapça “akale” anlamak, düşünmek manasındadır⁰². عقل kökünden gelen akıl kelimesinin çoğulu عقول (‘ukûl) olarak gelir. Ahmaklığın, anlayışın zıddıdır. Bu kelimeyi حجر ve حى kelimeleri de karşılamaktadır⁰³.

Kur'an-ı Kerim'de “وَمَا يَتَّبِعُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ” Onları ancak bilenler anlayabilir.”⁰⁴ ayetinde akıla yüksek bilgiye ulaşabilmek ve insanın istifade edeceği ilmin kabulü için bir kuvvet olduğuna işaret edilmektedir⁰⁵.

Kur'an-ı Kerim'in insanın zihnî ve mânevî faaliyetlerinin odağı olan aklın soyut kavramsal boyutuna dikkat çekmek yerine, onun işlevsel boyutuna,

- 01.Orhan Türkdoğan, *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, İstanbul 2000, s.19.
- 02.Rağib el-İsfahânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, s.241-342.
- 03.İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1388, XI, 458; Cevherî, *es-Sıhah*, Mısır 1377, V, 1769.
- 04.Ankebut, 43.
- 05.El-İsfahânî, *el-Mufredât*, s.341.

'akletme'yesürekligöndermede bulunması ve bunun üzerinde özellikle durması, onun karar verme mahalli olarak insanı hayvandan ayıran en yüksek meziyet olduğunun göstergesidir.

Zîrâ Kur'an-ı Kerim'de akıl kelimesi isim değil, fiil kalıbında geçmektedir. Bu da, mahiyetinden çok işlevi ve işlevselliği üzerinde durulduğu anlamına gelmektedir. Böyle bir ayırım, fonksiyonel boyutu ihmal edilerek düşünme yetisi silikleşen aklın muhatap alınmadığını, bu sebeple böyle bir akıl mekanizmasının kayda değer bir öneme sahip olmadığını; aklın her zaman çalışan, düşünen, değer üreten, nedensellikler kuran bir konumda olmasının talep edildiğini, canlı ve dinamik bir yapıya sahip olmasının istendiğini açık bir şekilde göstermektedir.

Yüce yaratıcı insana aklıyla hidayeti bulabileceğini bildirdikten sonra “Sağırdırlar, dilsizdirler, bu yüzden akledemezler” buyurarak, bir nimet olarak verdiği aklı kullanmayanları zemetmektedir⁰⁶. Kur'an'a göre akletmek, düşünmek, anlamak eyleminin kalbe isnat edilmesi⁰⁷, aklın bir diğer manasının “kalp” olduğunu izah etmektedir⁰⁸.

Varlığın saf hali⁰⁹, bir şeyin içi, özü, hakikati ve cevheri anlamlarında kullanılan “el-Lübb-elbâb”¹⁰ “لب - الباب” Kur'an-ı Kerim'de on altı yerde geçmektedir. Kur'an terimleri içerisinde

- 06.Bakara, 171.
- 07.Hac, 46.
- 08.İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 458.
- 09.Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 131; el-İsfahânî, *el-Mufredât*, s.446.
- 10.*Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mısır 1390, II, 560; Firûzâbâdî, a.g.e., I, 131.

merkezi bir konuma sahip olan bu kelimenin bir anlamı da “akıl”dır⁰¹. Bu sözcük, Kur’ân’da⁰² geçtiği şekliyle “ilimde derinleşenler” diye tavsif edilen ve tasavvuf literatüründe de özel bir yere sahip bir kavramdır⁰³. Allah’ın bildirmesi ve göstermesi ile ortaya çıkan bir akıl olarak tarif edilmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de de genel olarak akıl yerine her türlü şaibeden ve noksanlıklardan uzak, gafil olmayan, halis ve sahih akıl manasına “lub” kelimesi geçer⁰⁴.

Hilm (الحلم), (çoğulu Hulûm veya Ahlâm) kelimesi de Kur’ân-ı Kerim’de akıl anlamına kullanılan kelimelerden birisidir. Ayrıca sabır, vakar, ağırbaşlı olmak, temkin gibi anlamları da vardır.⁰⁵ “Halîm” Allah’ın sıfatlarından birisidir⁰⁶. Allah Halîm’dir. Suçlulara cezalarını vermeye gücü yettiği halde onlar hakkında yumuşak davranır ve cezayı sonra ya affeder ya da karşılığını verir.⁰⁷ Kur’ân-ı Kerim’de “أم تأمرهم احلامهم” , “Bunu onlara akılları mı buyuruyor?...⁰⁸ ayetinde “احلامهم” kelimesi “عقولهم” olarak tefsir edilmektedir. Çünkü hilm akıllı olmanın bir sebebidir⁰⁹. “نحى” kelimesinin

çoğulu yine “نحى” geldiği gibi “نحمة” olarak ta kullanılan “en-Nuhâ” Arapçada akıl anlamında kullanılır.¹⁰ ان في ذلك لآيات لاولى النهى ... “Onlarda akıl sahipleri için şüphesiz dersler vardır”¹¹ ayetinde “لاولى النهى” olarak tefsir edilmiştir.¹²

Kur’ân-ı Kerim’de akıl anlamında da kullanılan bir sözcükte “حجر” , “el-Hicr” çoğulu “احجار” “Ahcâr” veya «حجارة» , kelimesidir. Lugatta birbirinden farklı anlamları da bulunan bu kelimenin bir anlamı da akıl olarak gelmektedir.¹³ هل “في ذلك قسم لدى حجر”, “Bunların her biri akıl sahibi için birer yemine değmez mi?”¹⁴ ayetinde geçen “لدى حجر”, “لدى عقل” olarak tefsir edildiği gibi bu sözcük akıl sahiplerinin kullanmış oldukları saf akla işaret etmekte¹⁵ ve bunun yanı sıra bu kelime ayırdığını elinde tutan, men eden, sınırlayan bir akıl anlamına da gelmektedir¹⁶.

2.Epistemolojik değerlendirmeler

Yer ve gökte bulunan canlı ve cansız bütün varlıklar hizmetine verilen ve emrine musahhar kılınan insan, mahlukatın en şerefliisidir. İnsanı insan yapan ve yaratılanlara üstün kılan şey, yalnız ona ihsan edilen akıl cevheridir. İnsan kendisine verilen akıl nispetinde sorumludur. Bu sebeple Allah’tan kendisine gelen teklifi anlayacak durumda olmayanlar sorumlu değildir. Çünkü din akla hitap eder. Allah’ın

10. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 246; el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.507; er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, s.708.

11. Tâhâ, 54.

12. El-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, II, 181.

13. El-Cevherî, *es-Sihâh*, II, 623; İsfahânî, *el-Müfredât*, s.108.

14. Fecr, 5.

15. El-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, III, 620.

16. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 170.

01. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 729; Fîrûzâbâdî, a.g.e., I, 131; Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, Mısır, 1398, s.613.

02. Nisa, 162.

03. Bkz. Hamide Ulupınar, “İlk Dönem Sûfîlerinde Tevhid Anlayışı”, *Tasavvuf*, Sayı 22, Temmuz-Aralık 2008, s.248-249.

04. El-İsfahânî, a.g.e., s.446; Kur’ân-ı Kerim’de geçtiği yerler için bkz. Bakara, 269; Âl-i İmrân, 7, 190; Yûsuf, 111; Ra’d, 19; İbrâhîm, 52; Sâd, 29; 43; Zümer, 9, 18, 21; Mu’min, 54.

05. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 146; el-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, Mısır 1973, III, 92.

06. Bakara, 225, 263; Nisâ, 12; Hac, 59; Tegâbun 17.

07. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 146.

08. Tur, 32.

09. Es-Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsir*, Beyrut 1406, III, 267; el-Beydâvî, *Envârû't-Tenzîl*, II, 470.

varlığını bilmek, onu ispat etmek ancak akılla olur. Akıl ilahi bir mevhibe, ruhânî bir nurdur. Fakat aklın mahiyeti tam olarak bilinmemektedir. Çünkü akıl müşâhade edilebilen, maddî bir varlık değildir. Bundan dolayı akıl ve onun mahiyeti hakkında bir çok görüş ortaya konmuştur⁰¹. “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız”⁰² ayetinden anladığımız üzere Allah’ın insana söz konusu bu yakınlığı onun dengeli davranmasını sağlar. İşlediği her fiilden ve nefsinin kendisine fısıldadıklarından bile Allah’ın haberdar olduğu düşüncesi, onu iyi ve güzel davranmaya sevkeder⁰³. Bunu yapmaya onu teşvik eden en önemli amil ise ona verilen bu akıl melekesidir.

Aklın mahiyeti ne olursa olsun, insanın akıl vasıtasıyla tabiat ve beşeri bilimlerini keşfetmesi ve onlara ulaşmasında kuşku yoktur. Bununla beraber akıl bütün hakikatları kavrayabilecek yegane bir kuvvet değildir. Çünkü akılda insanî bir kabiliyet olduğu için bilme ve görebilme istidadı da sınırlı, noksan ve acizdir. İnsan açısından varlık bilinebilirliğin ötesine uzanır. Aklın yeterli olmadığı yerde vahiy ona yön verir. İnsan varlığın bilgisini sonuna kadar elde edemez. Diğer yandan insanın Allah’a nasıl yöneleceğini akıl belirleyemez. Bu ise Allah’ın bilme ve iradesinin, insan aklının üstünde olduğunu, aklın Allah’ın tayinlerinin

01. Ali Arslan Aydın, *İslâm inançları ve Felsefesi*, İstanbul 1969, s.99.

02. Kâf, 16.

03. Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, Ankara 1997, s.55.

dışına çıkamayacağını, akıl için reel bir dayanak olmadığından dolayı bunlara itiraz edemeyeceğini; İlmi her şeyi kuşatan Allah’ın ise bunları gerektiği gibi bildiğini ve belirlediğini ihtar eder. Kur’ân-ı Kerîm’de aklın ne olduğu, nasıl işlediği belirtilmez. Ancak akıl emir ve yasakları anlama ve kavrama, dünya ve ahret menfaatlerini ayırt etme yeteneği olarak kabul edilir⁰⁴. Akıl ile ilgili düşünceler, bütün düşünürlerin sistem ya da görüşlerinin merkezi konumunu işgal etmiştir. Ona verilen anlam ve görev, kendisine atfedilen mahiyet, çeşitli görüşleri şekillendirip renklendirmiştir⁰⁵.

İslâm düşünce tarihinde içinde bulunduğu çağın dinî, siyasî, ve sosyal hadiselerin etkisi ile vücut bulmuş olan Mu’tezile’nin akla ve düşünceye verdiği önem bilinmektedir⁰⁶. Mu’tezilî düşünürler genelde aklı “ilim kazanma melekesi” olarak tarif etmiş ve anlamışlardır⁰⁷. Dinin anlaşılmasını akıl, rey ve burhana bağlamışlardır⁰⁸. Mu’tezile ekolünün teşekkülü sürecinde savunduğu görüşleri ile öne çıkan Ebû’l-Huzeyl Allâf, aklı “Akıl ilim kazanmak, insanın kendisini eşyadan, eşyaları da yekdiğerinden ayırma

04. Hüseyin Aydın, *Muhasibi’nin Tasavvuf Felsefesi*, s.64.

05. Sait Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, Ankara 1987, s.45.

06. Âişe Yûsuf el-Menâ’î, *Usûlu’l-‘Akide beyne’l-Mu’tezile ve’ş-Şi’ati’l-İmâmiyye*, Katar 1412, 70-77.

07. İbrahim Agah Çubukçu, *Mu’tezile ve Akıl Meselesi*, A.Ü.İ.F.Dergisi, XII, 52.

08. Kâdî Abdulcebbar, *El-Muğnî fî Ebvâbi’t-Tevhid*, XIV, 23; Ayr. Bkz. Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci – Mutezile’nin Oluşumu ve Ebû’l-Huzeyl Allâf*, Ankara 2001.

melekesidir” derken insanın sorumlu oluşunu akıl, hür irade ve kendisine verilen potansiyel güce yani istitâ'aya bağlamıştır⁰¹. Ayrıca ilk defa “Usûlu Hamse” kavramını kullanan Allâf'ın, kelâmî problemleri akılla tahlil ettiği ifade edilmektedir⁰².

Mu'tezile'nin imamlarından ve aynı zamanda bir müfessir olduğu bilinen Ebû Alî el-Cübbâ'î ise akli, ilim olarak anlayıp onu “insan akıl sayesinde bir delinin yapmaktan kaçınmayacağı fiilleri işlemekten kendini korur” şeklinde ifade eder. Bısr b. El-Mu'temir, akli, iyiyi kötünden ayıran ve bilinenden yola çıkarak bilinmeyen hakkında hüküm vermeye yarayan şey olarak bildirmiştir⁰³. İslam tarihinde sistematik/felsefî akılcılığın örneği olarak gösterilen Câhız'a⁰⁴ göre ise akılla tartışılmayan hiçbir bilgi yakîn ifade etmeyeceği gibi her şeyin sebebini aramak insana mahsus bir özelliktir. Mu'tezilî düşünürler, bir insanın akıl aracılığıyla şeriatın evvel Allah'ın varlığını bulması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Hatta Mu'tezile ekolü içerisinde iyi ve kötünün dahi akılla bulunabileceğini savunanlar olduğu gibi onlara göre Allah'ın bilinmesi ve insanın hareket ve fiillerine ait hususların şeriata hacet kalmaksızın

bilinmesinde akıl temel esas olarak kabul görmüştür⁰⁵. Mu'tezile akıl hakkında yaptığı bu iddiaları, insan hürriyetini aklın hürriyetinde gördükleri için yapmışlar yani akli Allah ve dolayısı ile de vahyin karşısında hür ve bağımsız olmasında görmüşlerdir⁰⁶.

Sonuç olarak Mu'tezilî âlimler, din ve akıl tarafından ortaya konan temel ilkelerin birbiriyle çatışmadığı, aksine birbirini tamamladığı ve uyumlu olduğu görüşünü savunmuşlardır⁰⁷. Bu ekol nasların anlaşılmasında, dinî metinlerden istinbat yapmada ve karşılaştıkları fikrî, siyâsî ve sosyal problemlere çözüm bulmada akli ön plana çıkararak rasyonalist bir zihniyet ortaya koymuştur. Mu'tezile'nin akli bu derece ileri bir noktaya götürmeleri Ehl-i Sünnet ile pek çok konuda sert ve şiddetli bir tartışma ortamı doğurmuştur. Ehl-i Sünnet de akla önem verir. Ancak Mu'tezile'nin yaptığı gibi nakli, aklın ulaştığı sonucu takviye edici bir enstrüman olarak görmez. Akli kendi prensipleri ve muhtevası içerisinde değerlendirir ve değer verir.

Ehl-i Sünnet'ten Selefiyye'ye mensup olanlar naklin anlaşılması ve açıklanması için aklın tefekkürüne ihtiyaç bulunduğunu kabul etmişler, fakat onu dinin getirdiği gerçekleri kendi başına kavramaktan aciz ve sınırlı

01. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara 2010, s.328; Osman Aydın, “Mutezile Ekolü ve Aklın Belirleyiciliği”, *İslâmî İlimler Dergisi*, (2009), C.IV, S.1-2, s.145.
02. Tûsî, *Tefsîru't-Tıbyân*, thk. Ahmed Habib el-Âmilî, Mektebetu'l-Emîn, 1385, V.29.
03. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Hayevân*, Beyrut trz., VI, 292.
04. Osman Aydın, “Mutezile Ekolü ve Aklın Belirleyiciliği”, s.146.

05. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1400, I, 45.
06. Neşet Çağıtay, *İslam mezhepleri Tarihi*, Ankara 1965, s.95.
07. Kâdî Abdulcebbar, *El-Muğnî*, XIV, 23; Osman Aydın, “Bağdat Mu'tezile'sinin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 7-8 Kasım2008, İstanbul, s.190.

bir bilgi kaynağı olarak görmüşlerdir. Bunlara göre akıl ile nakil arasında bir çatışma olmadığı için nakli, aklın verileri doğrultusunda değiştirmeye gerek yoktur. Gözlem ve deney yardımıyla âlem hakkında sınırlı bilgi üreten aklın, gayb âlemiyle ilgili konularda eksik ve hatalı hükümler vereceği şüphesizdir.

Eş'ârîlere ve Maturîdîler ayrıntılarda farklı görüşleri olsa da aklın nakil karşısındaki durumda birleşmişlerdir. Eş'ârîlere göre akıl, dinin bildirdiği, emir ve yasakları anlamak için bir alettir. Dinî bilgilerin kaynağı akıl değil nakildir. Akıl hiçbir dinî vazifeyi zorunlu kılmaz. Gerek imanın güzelliğine, gerek küfrün çirkinliğine ancak şeriat hükmeder. Bunların önceden akıl ile bilinmesi gerekli değildir. İnsanın sorumlu oluşu dine bağlıdır⁰¹. Çünkü Kur'ân, peygamber gönderilmedikçe insanlara azap edilmeyeceğini bildirmektedir⁰².

Matûrîdîler ise, duyular âleminin sırlarını öğrenmek, yaratıcının varlığını bilmek ve nassları anlayabilmek için akla başvurulması gerektiğini savunurlar. Bunun yanı sıra Allah'ı bilmenin akıl ile mümkün olduğuna hükmederler⁰³. Yani akıl din olmadan da bazı hususları anlayabilir. Ancak yine de akıl naklin önüne geçemez. Çünkü beş duyunun sınırlı olması gibi aklın da idrak gücü ve sahası sınırlıdır. Ayrıca akıl eğitim öğretim, kültür ve duyguların etkisi altında da kalabileceğinden çirkinliği güzel; güzeli çirkin olarak algılayabilir. Bu da vahyin akıldan önce geldiğini

01. Çubukçu, *Mu'tezile ve Akıl*, s.59.

02. İsrâ, 15.

03. Muammer Esen, "Kur'ân'da Akıl ve İman İlişkisi", *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 52;2(2011), s.92-96.

gösterir⁰⁴. Matûrîdîler, Allah'ın varlığına iman etmekten sorumlu olmak için akli yeterli görmekle Mu'tezile'nin görüşüne katılmış, akli bütün dinî gerçekleri kavramaktan aciz görüp Eş'ârî'nin görüşünü paylaşmış ve ikisi arasında orta bir yol takip etmiştir⁰⁵.

Burada özellikle aklın mahiyeti hakkında önemli bir eser yazan Muhâsibî'nin görüşlerine vurgu yapılmalıdır. Muhâsibî'ye göre akıl, temelini insanın varlık yapısının bütünlüğü içinde yer alır. Dolayısı ile insanın varlığı dışında kendisine bir varlık yüklenemez ve doğuştan gelen bir kabiliyet olarak görülür. O aklın bu durumuna "Garîza" der ve bilginin de bundan neşet ettiğini ileri sürer⁰⁶. Ayrıca Muhâsibî, eserinde isim vermeden bazı alimlerin görüşlerine de yer vermiştir. O, Kur'ân'da sıkça geçen "الباب اولی" için bir grup kelamcının "Allah'ı ancak akıl sahibi olanlar anlar"⁰⁷ ayetini delil getirerek, "akıl ruhun özü; yani ruhun halis olan yönüdür derler ve bu görüşlerini de kanıtlayabilmek üzere her şeyin özü (lûbb)'dür diye iddia ederler. Bu nedenle de akıl "öz" olarak adlandırıldı derler" ifadesini kullanır⁰⁸. Bu bilgilerin dışında aklın ışık olduğunu iddia

04. Çubukçu, *Mu'tezile ve Akıl*, s.60.

05. Ebû Mansûr el-Maturîdî'nin eserlerinden hareketle yaklaşımı, akılcılık olarak nitelense de sonraki Maturîdîlerin yaklaşımı akılcılığını muhafazakarlaşması olarak görülebilir. Buna karşın Eş'ârilik ise nakilcilik veya muhafazakarlık olarak nitelense de ilerleyen süreçlerde Eş'ârielerin yaklaşımının nakilciliğin aklileşmesi anlamına gelmektedir. Bu konuda bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'ârilik Maturîdîlik İlişkisi*, Ankara 2013, s.55.

06. El- Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, Taha Hüseyin Kuvvetli, Beyrut 1391, s.201.

07. Zümer, 9.

08. El- Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, s.204-205.

eden Muhâsibî bunu da şöyle açıklar: “Akıl, Allah’ın kabiliyet ve tabiat olarak kalbe koyduğu bir ışıktır. Onunla görülür ve onunla ifadelendirilir. Görme gücünün gözde bir ışık olması gibi, akılda kalpte bir ışıktır”.

O’na göre akıl, doğarken insanın beraberinde getirdiği ve sonra kendisinde yavaş yavaş akla uygun ve aklın konusu olan şeylere delalet eden sebeplerin bilgisi ile ortaya çıkan kabiliyet “garîza”dır. İnsanın doğarken birlikte getirdiği bu kabiliyet sonradan kazanılmış bir şey olmayıp, kendisinden başka bir şey de değildir. Bunu daha açık olarak “akıl, yüce Tanrının yaratıklarının çoğuna koyduğu bir kabiliyettir” diye açıklar ve “Kullar onu, birbirlerinden öğrenmediler ve kendilerinden bir görüş, bir his, zevk ve tat ile de ona ulaşmadılar”⁰¹ diyerek ifade eder. Muhâsibî’ye göre akılda meydana gelen iki fenomen vardır. “fehîm” (anlayış kabiliyeti) yani teorik akıl ve “basîret” yani pratik akıl. İkisi de aklın ayrı iki fonksiyonudur.

Teorik aklın bilgi elde etmesi şöyledir. Beş duyu ile elde edilen duyumlar akla gelir ve akılda işlenir. Çünkü akıl, hikmetin ve düşüncelerin kaynağı, anlayışın çıktığı ve bilginin kaydedildiği yerdir. Her veri ona ulaşır. Allah’ın gayb ilminden bildirdiklerine akıl ile ulaşılır. Ameller gerçekleşmeden önce onla takdir edilir. Gerçekleşmeden önce sonuçlar yine akılla bilinebilir. Tabiat olayları aklın varlığı için delillerdir. Onlar akla, akılda onlara

01. El-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, , s.204-20

uygundur. Basiret ise kalemi olarak görmek anlamına gelir. Fakat görmeden de ileri bir fonksiyonu vardır.

Kur’ân-ı Kerîm’de bir çok ayette görme ve bilme anlamlarını taşır. Basiret nasların hükümlerini ve dünya ile ahrette yararlı ve zararlı şeylerin diğerlerini doğrudan doğruya görüp, duyup bilebilmekten ibarettir⁰². Çünkü yüce yaratıcının azabından kurtuluşa ve mükafatına kavuşmak için Onun kadrinin yüceliğini, nimet ve lütuflarının değerinin büyüklüğünü, sevap ve azabının derecesini bilebilmek; özümseyerek kavrayabilmek ancak basiret ile mümkündür.

İmam Gazzâlî de eserlerinde akıl nazariyeleri üzerinde durarak, aklın anlamlarını tasnif etmiş, sistematik bir bilgi sunmuştur. Gazâlî, insanın nazarî bilgileri anlayabilmek ve kavrayabilmek için yaratılıştan sahip olduğu kabiliyet; yetişkin bir çocukta veya normal bir insanda yerleşmiş bulunan zarûri bilgilere sahip olabilme melekesi; tecrübelerle elde edilebilen ilimlere ve son olarak işlerin akıbetini bilebilmek ve devamlı saadeti kazanabilme kabiliyeti olmak üzere dört kategoride⁰³ aklın mahiyetini ele almıştır. Gazâlî’ye göre akla verilen bu kategorik anlamlardan esas olan birincisi, yani ruhanî bir nur olarak kabul ettiği nazarî ve zaruri ilimlerin idrak edildiği yerdir. İkinci anlam, birinciye yakındır ve onun bir teferruatıdır. Bu iki anlamda akıl yaratılıştan vardır. Üç ve dördüncü anlamlardaki akıl ise sonradan elde

02. El-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, , s.210.

03. El-Gazzâlî, *İhyâ*, I, 85-87.

edilirler. Tecrübî bilgiyi elde etmek için fitrî akla ihtiyaç vardır. Sadece ikinci tasnifte tecrübî akılda bir değişiklik olmaz fakat diğer üçünde ise değişiklik olabilir.

Bir kısım müfessirlerin görüşlerine baktığımızda da Fahrüddîn er-Râzî aklı, “ bir eşyanın güzel, çirkin, tam ve noksan olması hususundaki sıfatlarını bilmemizi sağlayan; iki hayırlı şeyden daha hayırlı olanını tefrik etmeye yarayan; bir şeyin faydalı olanını zararlı olana tercih etmeye sevkeden meleke”⁰¹ olarak tarif etmiştir. Kurtûbî ise akılı, sahibini hata işlemekten alıkoyan bir kuvvet olarak açıklar. Ona göre akıl ilimdir ve cehaletin zıddıdır⁰². Elmalılı Hamdi Yazır da ruhî bir güç kabul ettiği akılı, duyulardan hareketle, duyular ötesini idrak eden veya duyularla idrak edilmeyen bilgiyi bizzat keşfeden idrak aleti diye tarif eder⁰³. Yazır, aklın tarifini yaptıktan sonra, onu ikiye ayırır. Bunlardan biri ağır ve tedrici olanıdır ki, buna “fikir” denir. Diğeri ise aklın bir anda, bir hamlede meydana gelen şeklidir ki, buna da “hads” ismi verilir. “Hads” de ikiye ayrılır. Birisi, kesbî olan uzun tecrübe ve tahsilden sonra kazanılan şeklidir. Buna “akl-ı mesmu” denir. İkincisi ise, doğrudan doğruya yaradılıştan gelen, ilahi bir melekedir. Buna da “akl-ı matbu” ismi verilir. Akl-ı matbu olmazsa, akl-ı mesmu hiçbir işe yaramaz⁰⁴.

Kur’ânî perspektifte akıl, kalp, düşünce ve iman kavramlarının birbirleriyle olan organik ilişkilerini dikkate aldığımızda Kur’ân’da ifade edilen aklın muattal değil, düşünen/intellect denilen akıl olduğu görülecektir⁰⁵. Aralarındaki fark ise ilkinin zihinsel akıl-duyu ilişkisini; ikincisinin ise insanın hem zihinsel hem de kalbiyle ilişkili fitrî akılı ifade etmesidir⁰⁶. Kur’ân da çok sık bir şekilde kalbin akledişinden bahseder ve salim bir tefekküre sahip çıkan akılla kalbi eş anlamlı olarak kullanır⁰⁷.

Sonuç

Allah insanı yaratırken onu akıl ve kalp gibi iki önemli hakikat ile mücehhez kılmıştır. İnsanda düşünce ve inanç yapısının oluşumunda kalp ve akıl iki temel unsurdur. İmanın merkezi olarak kabul edilen kalp, aynı zamanda akıl yürütme ve derin düşünme gibi fonksiyonları da icra ettiği dikkate alındığında Kur’ân-ı Kerim’in pek çok ayetinde insanların dikkatlerini evrenin yaratılışına ve sırlarla dolu kainattaki düzene çekmesinin hikmetleri de doğru anlaşılabilir. Kur’ân-ı Kerim’in buradaki amacı, insanların gördükleri değişik varlık ve durumlar üzerinde düşünmeleri, akıllarını kullanmaları ve elde ettikleri tecrübe ve deneyleri kendilerine verilen güç nispetinde gerçek ve mutlak bilgiye çevirmeleridir.

İnsanın fikrî ve manevi yönünü oluş-

01. Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Beyrut, 1410, II, 222.

02. Ebû Abdullah el-Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire 1387, I, 371.

03. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1935, I, 566.

04. Yazır, a.g.e., I,566.

05. Yasin Pişkin, *Kur'ân'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'ân Tefsirine Etkisi*, A.Ü.

Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s.55.

06. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Modern Bilim*, İstanbul 1993, s.18.

07. Yasin Pişkin, a.g.e., s.55.

turan; kendisi için iyi ve kötüyü ayırmasını sağlayan akıl ve manevî anlamda, akıldan daha ince bir düşünceye ve ilahi tecelliye sahip kalbin varlığı bilimsel gerçeklerin kuşku duymadığı iki gerçekliktir. Akli istidlal ve muhakeme yolu ile elde edilen tahkiki bir iman, akleden bir kalp meydana getirir ki bu durum da insanı yaratılış rütbesi olan eşref-i mahlukat olma konumuna terfi ettirir. Kur'ân-ı Kerim'de düşünmeye, akletmeye çağrılan kalp, aklın ve duyuların kendisine sunduğu bilgileri Allah'ın verdiği ilham ve keşf gücüyle yorumlar ve gerçek imana ulaşabilir.

Çünkü salt akıl gerçekleri tek başına idrak etmekten acizdir. Akıl maddî vakıaların görünen yanı ile, kalp ise bu vakıaların/olguların manevî yönü ile ilgilidir. Bu sebeple Kur'ân, Allah'ın varlığının kalp ve akıl birlikteliği ile idrak edilmesini istemektedir. Çünkü gerçek anlamda akletme akıl ve kalple olur. geleceğe ışık tutan en büyük kaynaktır. Tarihte olan olaylar yaşanan zaman dilimine ışık tutarak, aynı hatalara düşülmesini engellerken, müspet davranışların olgunlaşmasını sağlar. Buna göre engizisyon, Orta Çağ Hristiyanlığı için tarihe, kendi müntesiplerini ve başka inananlar adına, "bağnazlık, hoşgörüsüzlük" gibi sıfatlarla geçmiştir.

Abstract

(Correlation Of Reason-Heart In The Understanding Truth An Epistemological Approach)

The Qur'an ascribes a particular importance to correlation of reason-heart in the understanding truth. According to the Qur'an the heart and reason are the locus of faith. The Qur'an gives special

emphasis to the function of the heart on the way that leads to understand the truth. On the other hand the reason allows us to arrive at knowledge of the truth too. In this study, the relationship between reason and heart in the semantics, vocabulary and epistemological aspects will be presented.

Kaynakça

- Açıkgenç, Alpaslan. Bilgi Felsefesi, İstanbul 1992.
- Aydın, Ali Arslan. İslâm inançları ve Felsefesi, İstanbul 1969.
- Aydın, Hüseyin. Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara 1976.
- Aydınlı, Osman. İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci – Mutezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allâf, Ankara 2001.
- Beydâvî, Kâdî, Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil, 1314.
- Çağıtay, Neşet İslam mezhepleri Tarihi, Ankara 1965.
- Düzgün, Şaban Ali. Din Birey ve Toplum, Ankara 1997.
- El- Muhâsibî, el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân, Taha Hüseyin Kuvvetli, Beyrut 1391.
- el-İsfahanî, Rağîb Mufredâtu Elfâzî'l-Kur'ân, thk. Safvan Adnan Davudi, Dâru's-Şamiyye, Beyrut,1992.
- el-Kurtûbî, Ebû Abdullah el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, Kahire 1387.
- Esen, Muammer "Kur'ân'da Akıl ve İman İlişkisi", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, 52;2, 2011.
- Gazâlî, Ebû Hamid. el-Munkizu mine'd-Dalâl, Çev. Hilmi Güngör, İstanbul 1948.
- Gazâlî, Ebû Hamid. İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Mısır, 1306.
- Gölcük, Şerafettin. Kelâm, Konya 1988.

- Pişkin, Yasin Kur'ân'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'ân Tefsirine Etkisi, A.Ü. Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut 1400.
- Türkdoğan, Orhan. Bilimsel Araştırma Metodolojisi, İstanbul 2000.
- Ulupınar, Hamide. "İlk Dönem Sûfîlerinde Tevhid Anlayışı", Tasavvuf, Sayı 22, Temmuz-Aralık 2000.
- Watt, W. Montgomery. İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev. E. Ruhi Fırlalı, Ankara 2010, s.328; Osman Aydınlı, "Mutezile Ekolü ve Aklın Belirleyiciliği", İslâmî İlimler Dergisi, (2009), C.IV